

Opponensi vélemény

Vajda Júlia

“Ott, akkor ... - Túléléstörténetek a soából c. doktori értekezéséről

A doktori értekezés egyszerre tárgyal történetileg egyedi – holokauszt-tapasztalat-, másrészt egy általánosabb kérdést: mi a szerepe az egyéni múlt-rekonstrukcióknak a múlt megismerésében? Egyáltalán mit is értünk történeti múlton és mennyiben különbözik az a személyes múlttól? Események láncolatát, amelyekben az egyének különböző kategóriákba sorolhatók – mint áldozat, elkövető, be nem avatkozó vagy embermentő – és csak ezen kategóriatagságaikban és csak életük bizonyos időszakában részei a „történelemnek”, avagy inkább személyesen megélt tapasztalatok tömkelegét, amiből csak utólag jön létre az azt megélő és a kutató által közösen elmondásra érdemesített – és így történelmivé váló - narratíva? Ezutóbbi szükségszerűen az elszenvedett/átélt társadalmi trauma köré szervezi a releváns tapasztalatokat, és az élettörténet ebbe a keretbe nem illő mozzanatait figyelmen kívül hagyja.

Természetesen az ilyesfajta szétválasztás – egyéni vs társadalmi kategorizáció - értelmetlen, s ez mindennél jobban megmutatkozik éppen abban, ahogy a szerző – maga is a holokauszt túlélőinek gyermekeként és unokájaként – saját szüleivel és nagyszüleivel való személyes viszonyát próbálja az általuk átélt társadalmi trauma tükrében értelmezni. Ilyen értelemben a holokauszt túlélők első és második generációjára is vonatkozik az elemzés – ill. az önelemzés -, bár a második generáció csak, mint kérdező és elemző van jelen, interjú alanyként nem. Sok évtizedes kutató munka eredménye a kötet, és a kutatás megkezdése óta nem csak a narratívák, de maguk a kérdések is változtak. A kollektív áldozati identitás fontos kutatási témává vált a szociálpszichológiában, könyvtárnyi irodalom született nem csak a társadalmi trauma pszichológiájáról, hanem a trauma átörökítéséről is. Nagyon érdekes lett volna átgondolni, talán újra értelmezni a korábbi elemzéseket a frissebb szakirodalom tükrében, olyan fogalmak beemelésével, mint a különböző áldozati identitások – exkluzív vs inkluzív –, a megbékélés szükséglet alapú modellje, és általában a társadalmi trauma egyéni és csoport következményei (lásd, Herman, 2003; Klar, Schori-Eyal & Tov, 2020; Taylor et al, 2020; Shnabel & Nadler, 2018).

A bemutatott kutatás azon a mezsgyén jár, ahol a kollektív emlékezet még nem vált történelemmé, amikor még mind a túlélők, mind a következő generáció(k) saját később megélt tapasztalataik fényében formálják azt. Ugyanakkor a kutatás kezdete óta eltelt évtizedekben a holokausztnak,

mint történeti eseménynek hatalmas méretű dokumentációja jött létre nem csak szakmunkák, hanem mind a virtuális, mind a nem virtuális térben elérhető gyűjtemények és kiállítások formájában, és – éppen a szerző bevezetőjében említett okokból és nemzetek feletti szervezeteknek köszönhetően (ENSZ, UNESCO, IHRA, stb.) – részévé vált nem csak egyes nemzetek, de tulajdonképpen a “globális tananyag” is¹. Ráadásul kevés olyan történeti esemény van, amelynek annyi művészeti bemutatása lenne, mint éppen ennek. Ezért fontos kérdések, hogy egyrészt az egyéni tapasztalatokat rekonstruálni hivatott – akár video, akár más formában rögzített - interjúk, hogyan illeszkednek a történeti kutatások által feltárt tényekhez, másrészt a történeti kutatások eredményei, illetve a művészeti bemutatások hogyan befolyásolják magát a rekonstruált narratívát, illetve a kutató értelmezéseit? Feltételezhető, hogy a kutatónak elmondott narratíva nem csak az egyéni élet újra értelmezéseit tükrözi, de a társadalmi reprezentációban bekövetkezett változásokat is. Az adott pillanatban felvett interjú az adott társadalmi/történeti keretben létre jött narratívát rögzíti, de az elemző és az olvasó már más időben és keretben értelmezi azt. Ilyen értelemben az „Ott, akkor” nem csak a múlt, hanem magára a múltól szóló narratíva létrejöttére is vonatkozik.

A tézisek első részében a szerző azzal érvel, hogy azért van szükség a történelmi és szociológiai kutatás hagyományos módszereitől eltérő módszerre a holokauszt kutatásakor, mert a genocídium fogalma még nem volt a nemzetközi jog által elismert terminus a nürnbergi per idején és így az eredeti tényfeltárók nem ebben a keretben értelmezték a megismert tényeket. Valójában a holokauszt döbbnete – azaz az arról való ismeret – motiválta az ENSZ közgyűlést már 1948-ban a fogalom nemzetközi jogba való bevezetésére és a népirtás megelőzésére vonatkozó egyezmény elfogadására. Ezek szerint már közvetlenül a holokauszt után – tudjuk, hogy már közben is – volt annyi ismerete az emberiségnek a történeletről, hogy a holokauszt vált a népirtás ideáltípusává, és éppen a holokauszt motiválta egyezményben elfogadott kritériumok segítségével definiálhatóak és váltak büntethetővé más népirtások is². A holokauszt a 20. század paradigmatis eseménye, de semmiképpen nem azért, mert keveset tudnánk róla vagy mert nem mutatna rokonságot más népirtásokkal (Moses, 2005). Minden népirtás egyedi abban az értelemben, hogy egy bizonyos helyen, egy bizonyos ideológia nevében követte el egy – vagy ahogy a holokauszt esetében – több társadalom, de hasonlóvá teszi őket az üldözettek kiszolgáltatottsága, valamint az üldözők politikája. Éppen azért szükséges minél többet megtudnunk akár a holokausztról, akár más

---

¹ <https://www.holocaustremembrance.com/> <https://www.un.org/en/holocaustremembrance>
<https://www.unesco.org/en/articles/brief-unescos-programmes-holocaust-education>

² <http://www.preventgenocide.org/hu/egyezmeny.htm>

népirtásokról, mert megérthetjük belőle azokat a társadalmi viszonyokat és pszichológiai folyamatokat, amelyek képesek társadalmakat saját kisebbségeik ellen fordítani. Amikor a holokauszt túlélők történeteit hallgatjuk inkább a következményekről, mint az okokról érthetünk meg többet.

Sokan vitatják a szerző azt a feltételezését, hogy a “gátak leomlása” hozza létre a modern társadalomban az akár népirtássá is fajulható erőszakot. Nagyon is jól ismert folyamatok vezetnek és vezethetnek népirtáshoz, többek között bizonyos társadalmi csoportokat kirekesztő, dehumanizáló és gyakran a társadalmi problémákért a kipécézett csoportot vagy csoportokat bűnbakká tevő – ugyanakkor “jobb világot” ígérő utópista - ideológia széles körben való propagálása, elterjedtsége és elfogadottsága, a totalitárius vagy diktatórikus hatalomkoncentráció, amely a társadalmat az adott népirtó ideológia megvalósítására szervezi meg, a vélemény pluralizmus kiiktatása, illetve a háborús helyzet okozta társadalmi bizonytalanság és kaotikus viszonyok (lásd Glick, 2005, 2008; Baumeister, 2005; Newman, 2005). Azonban csak az “utólagos erőltetés” (Fischhoff, 1998) jól ismert illúziója alapján feltételezheti bárki azt, hogy a kimenet előre megjósolható bármilyen társadalmi folyamat, így a népirtás esetében is. A tézisekben feltett kérdés tehát, hogy “minek köszönhető az, hogy maguk az üldözöttek – nem észlelik, legalábbis időben, hogy mi készül ellenük” valószínűleg csak retorikai és nem kutatási kérdésként szerepel, ráadásul azt a látszatot kelti, mintha mindenkinek reális esélye lett volna az elmenekülésre, holott tudjuk, hogy erre – többek között azért, mert nem volt befogadásukra kész ország – csak nagyon keveseknek volt lehetősége (lásd Bauman, 2001).

Éppen ezért nem igazán érdemes feltenni olyan kérdéseket, hogy “mit csináltunk volna mi magunk” abban a helyzetben, amiről a túlélők beszámolnak, hiszen ők maguk sem tudták volna megmondani előre, hogy mit fognak csinálni abban a helyzetben, a társadalmi (és személyes) traumára való felkészülés ugyanis lehetetlen, különösen gyerekek esetében (Herman, 2003). Ráadásul érdemes észben tartanunk azt is, amikor a túlélők “választásait” mérlegeljük, hogy a népirtás esetén az üldözötteknek csak ún. “választás nélküli választásaik” (choiceless choices) vannak és életben maradásuk csak a véletlen műve volt (Bauman, 2001). Csak utólag látjuk “jó választásnak” az adott viselkedést, nem lévén tudásunk azoknak a számáról, akik ugyanazt a viselkedést választották, de nem éltek túl a népirtást (pl. a halálmenetből való kilépés vagy hátra maradás, stb.). Természetesen a népirtások nem egyik napról a másikra következnek be, éppen ezért fontos annak megértése, hogyan előzhetik meg a társadalom ilyen irányban való elindulását azok, akiknek van cselekvési lehetőségük, de általánosságban a legkevesebb cselekvési lehetőségük

éppen az üldözötteknek van, akik Bauman (2001) elemzése szerint könnyen a racionálisnak tűnő „választások” csapdájába eshettek a “mentsd, ami menthető” logikájával.

Mi az a többlet, amit az elemzett hús interjú hozzátesz ahhoz, amit tudunk a holokausztról? És mit is kezdünk a csak általuk elérhetővé tett emberi tapasztalattal? Judith Herman (2003) társadalmi traumákról szóló alapkönyvében éppen a traumával való “sikeres” együttélés fontos kritériumának tekinti, hogy a trauma – gyakran csak pszichoterápia segítségével – elmondható válik, kiszabadul megfagyott mivoltából, és ezzel a túlélő mintegy kontrollt szerez felette. Ily módon meghaladhatóvá válik a PTSD-re jellemző állapot, amikor a trauma emléketörések és rémálmok formájában uralma alatt tartja a túlélőt. Ugyanakkor ennek a narratívának a célja nem feltétlenül a “történeti” rekonstrukció, sokkal inkább a kontroll visszaszerzése, hiszen ez a feltétele az én újra építésének. A túlélőkkel felvett interjúk tehát sokkal inkább pszichológiai értelemben dokumentumok, mint történeti értelemben, és ezért tűnik jól választásnak a szerző által használt fenomenológiai megközelítés azok feldolgozására, ugyanakkor maga a téma – holokauszt túlélők történetei – talán kevésbé alkalmas a társadalomtudósi, valamelyest kívülálló, kritikai megközelítésre.

A társadalmi traumát „átérezni”, akármilyen közel is megyünk a másik trauma-tapasztalatához, végső soron lehetetlen, hiszen éppen az definiálja a társadalmi traumát, hogy hétköznapi megküzdési mechanizmusaink és tapasztalataink alkalmatlanok a traumával való megküzdésre, és nem az, hogy ritka lenne (lásd Herman, 2003). A kutató feladata tehát semmiképpen nem az, hogy a másik “helyébe” képzelje magát, mindig csak a saját “helyünkből” kiindulva leszünk képesek értelmezni a másik tapasztalatát (lásd Ozyurek, 2018). Ilyen értelemben együtt érezhetünk azzal, aki átélte a tapasztalatot, de átélni csak ő élte át azt. Ezért különösen érdekesek a könyv azon részei, ahol azt elemzi a szerző, hogy saját élettapasztalata hogyan befolyásolja, hogy mit és hogyan értelmez a hallottakból. Ugyanakkor ez a folyamat nagyon szubjektív is teszi az elemzést, hiszen feltételezhető, hogy ha valaki más, eltérő tapasztalatokkal hallgatná újra ezeket az interjúkat, más eredményekre jutna. Nem véletlenül bevett módszer a kvalitatív elemzések esetében, hogy ugyanazt a szöveget ketten kódolják és utána összevetik és egyeztetik az eredményeiket. Érdekes lett volna erre a problémára expliciten is kitérni a módszertani részben.

A tézisekben és a könyv bevezetőjében a szerző felvázolja a speciális hermeneutikus interjú-elemzési technika történetét, illetve lefolyását, de elgondolkodtató az, hogy eredetileg ezt a pszichoterápiából átvett interjú módszerét és elemzési technikát az elkövetők és nem az áldozatok

történeteinek feltárására alkalmazta Fritz Schütze (lásd Vajda, 2020.410). Természetesnek tűnik, hogy az elkövetők esetében éppen arról szeretnénk többet megtudni, amiről az interjú alany nem akarna beszélni, de mi indokolja, hogy annál többet tudjunk meg az áldozatokról, mint, amit ők készek a kutatóval megosztani. Az olvasó gyakran érezheti magát zavarban az interjú elemzéseket, illetve a szerző önelemzését olvasva, hiszen olyan privát ügyekbe és tapasztalatokba kap betekintést, amelyek nem tartoznak hétköznapi – diszciplináris - értelemben a történelem tanulmányozásához. Mint tudjuk a pszichoterápiában elhangzottak csak a terapeutára és a kliensre tartoznak. Milyen értelemben szükséges ezeket az intim részleteket a maguk nyersségében nyilvánossá tenni? Valóban többet tudunk meg ezáltal a történelekről vagy inkább élvezboncolásnak válunk akaratlan tanúivá? Mi több, ha ennyire a személyes szintre ásunk, vajon van-e még bármi, ami “ideáltípusos megélési mód”-nak (Vajda Tézisek, 2.) tekinthető, vagy egyes szenvedéstörténetekhez jutunk, amelyek a személy egyedi személyes viszonyulásainak kontextusában értelmezhetőek, de éppen ezért semmilyen értelemben sem általánosíthatóak.

Fel lehet tenni a kérdést, hogy ennyire személyes pozíció vajon belefér-e a tudományos megközelítés keretébe vagy szétfeszíti azt? Hol lehet elhelyezni egy ilyen megközelítést? Az interdiszciplinaritás a többhelyre való tartozást, vagy a sehova nem illést jelenti-e inkább? Az interdiszciplináris megközelítésből kifolyólag az olvasó joggal feltételezheti, hogy a szerző nem csak egy, de több diszciplína szakirodalmában jártas, mégis kevésszer fordult elő a könyvben, hogy akár a társadalmi trauma – és specifikusan a holokauszt trauma - pszichológiája, akár a kollektív emlékezete, akár a magyar zsidóság holokauszt utáni szociológiája szakirodalmát összevetette volna a szerző saját interjúalanyainak történetével, narratívájával vagy akár pszichológiai profiljával. Bár módszerválasztás miatt valóban egyedinek tekinthető ez a megközelítés, érdemes lett volna azt összevetni a holokausztról szóló magyar és nemzetközi szakirodalommal.

Végezetül, mi is a kutató szerepe a trauma-tapasztalatok feltárásban? A minél tárgyyszerűbb információgyűjtés vagy az értelmezés, akár a ki és el nem mondott információk “kibányászása”, kikövetkeztetése is? Etikusan-e olyan pszichoterápiából átvett módszert alkalmazni egy hagyományos – nem terápiás - interjú esetében, amelynek alanya a nyilvánosságnak elsősorban társadalmi traumája történetét szánta és valószínűleg nem a személyes kapcsolatait? Fontos és nem könnyen megválaszolható kérdések ezek, amikre nem is mindig kapunk választ a könyv olvasásakor.

Összegezve, egészen egyéni megközelítést tár elénk az értekezés, a társadalmi trauma tapasztalatát és emlékezetét a lehető legszemélyesebb módon mutatja be, az interjúkészítő és értelmező

személyes nézőpontját és tapasztalatait is bevonva az elemzésbe. Bár mind az interjúzás, mind az elemzés módszertanát részletesen megismerjük, sok kérdés marad nyitva azzal kapcsolatban, hogy vajon egy másik elemző hasonló értelmezéseket adott volna-e az elhangzottaknak és az elhallgatottaknak. Vajda Júlia doktori értekezés több évtizedes kutató munka eredménye, egészen egyedi interdiszciplináris mű, ilyen értelemben mindenképpen újszerű tudományos eredménynek tekinthető. A doktori értekezés vitára bocsátását mindezek alapján javaslom.

Budapest, 2023.05.31.

Kovács Mónika, habil. PhD

Irodalom

Bauman, Z. (2001) *A modernitás és a holokauszt*, Új Mandátum, Budapest, 2001.

Baumeister, R.F. (2005) A holokauszt és a gonoszság négy gyökere. In Kovács, M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. HAE-Jaffa, Budapest, 217-233.

Fischhoff, B. (1998) Utólagos előrelátás: visszafelé gondolkodás. In Hunyady, Gy. (szerk.) *Történeti és politikai pszichológia*, Osiris, Budapest, 271-280.

Glick, P. (2005) Farkasbőrbe bújtatott áldozati bárányok. Irigykedő előítélet, ideológia és a zsidók mint bűnbakok. In Kovács, M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. HAE-Jaffa, Budapest, 175-203.

Glick, P. (2008). When neighbors blame neighbors: Scapegoating and the breakdown of ethnic relations. In Victoria M. Esses, V.M. & Vernon, R.A. (eds.) *Explaining the breakdown of ethnic relations: Why neighbors kill*. Blackwell Publishing, 121-146.

Herman, J. (2003) *Trauma és gyógyulás. Az erőszak hatása a családon belüli bántalmazástól a politikai terrorig*. Háttér-Kávész-NANE, Budapest

Klar, Y., Schori-Eyal, N., & Tov, L. Y. (2020). In the Aftermath of Historical Trauma: Perceived Moral Obligations of Current Group Members. *The Social Psychology of Collective Victimhood*, 208-227.

Moses, A. D. (2005) Holokauszt és népiértés. In Kovács, M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet*. HAE-Jaffa, Budapest, 137-154.

Newman, L. S. (2005) Az elkövetők viselkedésének „szociálpszichológiai” magyarázata. Egyén és helyzet Goldhagen Hitler készséges hóhérai című könyvében. In Kovács, M. (szerk.) *Holokauszt: Történelem és emlékezet* HAE-Jaffa, Budapest, 155-175.

Ozyurek, E. (2018). Rethinking empathy: emotions triggered by the Holocaust among Muslim-minority in Germany. *Anthropological Theory*. 456-477.

Shnabel, N. & Nadler, A. (2018) Az ágens és a moralitás szerepe a megbékélés folyamataiban: A szükségletalapú modell. In Fülöp, É. & Kővágó, P. *A kollektív áldozati szerep szociálpszichológiája*, Oriold és társai, 305-318.

Taylor, L. K., Štambuk, M., Biruški, D. Č., & O’Driscoll, D. (2020). Transgenerational transmission of collective victimhood through a developmental intergroup framework: The lasting power of group narratives of suffering. In Vollhardt, J.R. (ed.) *The social psychology of collective victimhood*. Oxford University Press, 37-55.

Vajda, J. (2020) *Ott, akkor ... Túléléstörténetek a soábról*. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest

Vajda, J. (n.a) *Ott, akkor ... Túléléstörténetek a soábról* c. doktori értekezésének tézisei